

Михайло Гугор

ГЕНОЦИД

в історії єврейських громад: Косогорівки, Оринина,
Старого Острополя, Судилкова, Фельштина.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2026

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Костел Святого Войцеха. Фельштин, 2020 р.²

¹ Felsztyn albo Fulsztyn // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1881. — Т. II. — S. 381—382. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/381; Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцінського і М. І. Теодоровича): навчальний посібник / упоряд. Тимошук О. — Хмельницький : Поліграфіст, 2011. — 560 с.; Balinski M. Starożytna Polska. - t.2. - Warszawa, 1845. - s.961. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=210>

² На початку XVIII ст. власником містечка стає ротмістр панцерної корогви Ян Любеч Стшеменський, який захотів відбудувати храм, але навіть не зміг знайти місця, де раніше стояла знищена святиня. Зведений ротмістром храм (теж деревний) простояв недовго й був спалений гайдамаками. Замість спаленого 1753 р. тодішні власники Фельштина Йосип (Юзеф) Граб'янка та його дружина Мар'яна з роду Калиновських закладають уже мурований храм. Ім'я талановитого майстра, який розробив проект, загубилось у нетрях історії. Але спеціалісти вбачають у рисах святині руку відомого на той час архітектора Артемізія Брауна. Будівництво храму завершилося за Тадея Граб'янки. Того самого, що дружив із графом Каліостро, був фундатором руху ілюмінатів та хотів створити Республіку Світла, а крім того, мав титул «Король Нового Ізраїлю». Власне кажучи, будівництво завершилося стараннями Терези Граб'янки — дружини масона Тадея. Чоловікові ж було не до таких дрібниць. Він у Європах грався в таємні масонські ігри та планував підкорення принаймні половини світу. Догрався він до того, що 1781 р. був змушений на певний час віддати половину Фельштина кам'янецькому каштелянові Онуфрію Морському за борги. Храм освятили 26 липня 1790 р. під традиційним уже титулом св. Войцеха — єпископа і мученика. Таку неформальну назву він носить і сьогодні. Але офіційно храм фігурує під титулом Божого Провидіння. За «совітів» у 1933 р. храм традиційно закрили та облаштували тут спершу МТС, а по тому клуб із кінотеатром. За німецької окупації служби в святині поновилися, але 1950 р. храм знову закрили, і вже надовго. Саму ж споруду перетворили на склад міндобрив. Наприкінці 1980-х його повернули вірним. На початку дев'яностих розпочався масштабний ремонт. Уже 25 червня 1994 р. єпископ Ян Ольшанський заново освятив храм, — якраз до 400-річчя фельштинської парафії св. Войцеха.

Ратуша у Фельштині, 1930 р.³

Гвардійське (до 1946 року — Фельштин; пол. *Felsztyn; Fulsztyn*) — село, центр Гвардійської сільської територіальної громади Хмельницького району.

Біля витоків містечка стояв галицький підкоморій Миколай Гербурт. Виходець із сілезького роду, він переніс на подільські землі назву свого родового гнізда в Моравії – «Фельштин» (сучасне чеське Богушов). Краєзнавець Ігор Лазарик, спираючись на давні польські хроніки, зазначає, що перша згадка про австрійський Fuelistain датується ще 1251 роком, коли там оселився лицар Герборд⁴.

Новий Фельштин постав на згарищі давнього поселення Доброщани, сплюндрованого татарами. 24 серпня 1584 року король Стефан Баторій надав містечку магдебурзьке право та дозвіл на зведення дерев'яного замку, подібного до тогочасних фортифікацій у Сатанові, Городку, Гусятині, Ярмолинцях, Зінькові, Чорному острові. Для стимулювання розвитку мешканців звільнили від податків, а на великі релігійні свята дозволили проводити пишні ярмарки. Сьогодні про колишню велич нагадують лише залишки оборонних валів, що оточують шкільний стадіон.

Із часом власники змінювалися: від Гербуртів містечко перейшло до Стадницьких, а згодом – до родини Граб'янок, які дбали про розвиток ремісничих цехів. На межі XIX та XX століть Фельштин був багатонаціональним містечком: із майже трьох тисяч мешканців понад 1200 склали євреї. Тут діяли окремі українська та єврейська сільради. На жаль, єврейська громада була майже повністю знищена нацистами у 1942 році.

Проте Гвардійське відоме не лише архітектурою. За селом, серед полів, розташований об'єкт світового значення – геодезичний пункт «Фельштин», що входить до мережі Дуги Струве. Ця скромна на вигляд металева піраміда на кургані є частиною грандіозного наукового проєкту XIX століття. Створена астрономом Фрідріхом Струве, мережа з 265 пунктів дозволила вперше точно

³Світлина П.Жолтовського. З книги "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" Харків, 2013, вид-во Харківський приватний музей міської садиби, 436 с.

⁴Лазарик І. Добромільський край / І. Лазарик – Коломия, 1999. – 353 с.

визначити форму та розміри Землі. Дуга протяглася від Північного Льодовитого океану до Чорного моря через 10 країн. До наших днів збереглося лише 34 такі точки, сім з яких – в Україні (три на Хмельниччині).

Фельштин, єврейський заїжджий двір.

Єврейська громада⁵

Євреї оселилися тут в першій половині XVIII ст. (469 чол. в 1765 г.), на 1897 р. чисельність єврейського населення становила 1885 чоловік – 95% всього населення містечка.

У 1889 р. були 4 синагоги, хедери. В кін. 19 ст. рабином був Ісроель Кутівер, з 1904 р. – його син Мордехай Кутівер. До 1919 р рабином в Фельштині був Довід-Шлойме Новоселер.

У 1913 р. євреям належала 21 мануфактура, були 5 синагог, мікви і хедери.

Євреї у містечку переважно були перекупниками худоби, торгівцями в крамницях, шили одяг та обробляли шкіри.

У XIX столітті тут проживало 2994 особи, з них євреїв — 1220.

У 1923 р. в містечку проживало 1003 єврея, що становить більшість місцевого населення.

---

⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том пятнадцатый. Трани — Шемини-Ацерет (1913). – с. 209. URL: [https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_\(1913\)_ocr.pdf](https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_(1913)_ocr.pdf); 100 єврейських местечек України – Выпуск 1 Подолия 2-е издание, исправленное и дополненное Иерусалим — Санкт-Петербург – 1998 г. / 322 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014912>; Єврейська Е.. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%93%D0%92%D0%90%D0%A0%D0%94%D0%95%D0%99%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%95>

У 1920-х рр. створені осередок Євкомола⁶ (18 чол.), єврейський піонерзагін (70 підлітків), хата-читальня обслуговувала 50 читачів-євреїв, працювали єврейський клуб і єврейська школа (закрита в кінці 1930-х рр.)

У Фельштині навіть були дві сільські Ради: українська та єврейська.

7 липня 1941 року містечко окупували німецькі війська. У 1941 – 42 рр. місцеві поліцейські вбили більшість євреїв Фельштина. У лютому 1942 р. близько 300 євреїв було відправлено до Мацківців для робіт на будівництві дороги; багато хто з них помер від нестерпних умов або був розстріляний, що залишилися живими знищили в Проскурові восени 1942 року.

З-поміж євреїв, що залишилися у Фельштині, вижило 4 людини.

Після звільнення у Фельштин повернулося кілька уцілілих єврейських сімей.

У 1970—80-х роках. всі євреї Гвардійського виїхали до Ізраїлю.

Навесні 2007 року нащадки євреїв Фельштина на згадку про події, які відбувалися під час Другої світової війни, встановили пам'ятний знак на старому єврейському кладовищі. У травні 2010 року представниками фельштинської громади в США, очолюваної Мелом Вербахом, разом з хмельницьким равиним та представниками єврейської громади міста Хмельницького, його було освячено та проведено поминальний молебень.

Частково збереглися будівля синагоги (побудована в 19 ст.) та єврейський цвинтар з надгробками.

Братська могила фельштинських євреїв.

⁶ Єврейська комуністична спілка молоді, Євкоммол — поміркована єврейська молодіжна організація соціалістичного спрямування. Виникла у 1920 після розколу молодіжної організації, що існувала при лівому Бунді, — Югендкомфарбанду. Коли більшість членів Югендкомфарбанду виступила за приєднання до Російської комуністичної спілки молоді, то незгідні з цим рішенням вийшли з організації й створили власну спілку — Євкоммол. Євкоммол був самостійною організацією, яка орієнтувалася на Поалей Ціон: у серпні 1921 року Київський фарбандерат (з'їзд) спілки офіційно визнав програму даної партії. На початку 1920-х років Євкоммол відігравав помітну роль у молодіжному русі УСРР, провів низку масових кампаній серед єврейської молоді. Організації Євкоммолу діяли, зокрема, в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (нині Дніпро), Кременчуці, Полтаві, Бердичеві, в багатьох інших містах та селищах УСРР. Найбільш міцними та численними вони були в Сосниці та Пирятині^[1]. В січні 1923 року в умовах тиску з боку радянських властей 3-тя Всеросійська конференція Євкоммолу ухвалила рішення про ліквідацію спілки та її злиття з Російською комуністичною спілкою молоді (РКСМ).

Косогорівка⁷

Косогірка — село у Ярмолинецькій селищній територіальній громаді Хмельницького району. Колишня назва — *Фрамполь (Фрампіль)*.

Власником містечка та прилеглих сіл, які утворювали *Франпольський ключ*, був Теодор Потоцький.

5 жовтня 1802 року в містечку Фрампіль народився польський поет, представник так званої «української школи» в польській літературі Маврицій Гославський, автор поеми «Поділля» (1826).

Село (колись містечко) постраждало внаслідок геноциду українського народу — голодомору, спричиненого урядом СРСР у 1932—1933 роках. У селі вбито голодом до 15 % людей, переважно дітей, здебільшого польської національності.

У липні 1941 р. Фрампіль зайняли частини вермахту.

Єврейська громада⁸

За ревізією 1847 р. "Фрампільське єврейське суспільство" складалося з 570 душ. За переписом 1897 р. жителів 1240, серед них 1216 євреїв⁹.

По польській люстрації 1784 р. у Фрамполі вважалося 84 євреї¹⁰.

У 1822 р. усі ремісники у містечку були євреї, з яких 70 перебували у цехах і 163 не перебували¹¹.

На 1897 р. у Фрамполі мешкало 1216 євреїв¹².

У 1889 р. у містечку діяли 4 синагоги.

У 1914 р. євреям належали єдиний склад аптечних товарів та 30 крамниць (у т. ч. усі 14 мануфактурних, усі 10 бакалійних).

1916 року в містечку проживало близько 350 єврейських сімейств¹³

---

⁷ Franpol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1881. — Т. II. — S. 405. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/405; Szczygielski Waclaw. Potocki Teodor h. Pilawa (1730—1812) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985.- Tom XXVIII/2. — Zeszyt 117. — S. 177—368 (пол.) S. 215

⁸ Р. Геллер и М. Фрейдер. Фрамполь в памяти потомков. Челябинск: Цицеро, 2010. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/Kosohirka/Kosohirkar.html>

⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том пятнадцатый. Трани — Шемини-Ацерет (1913). — С. 331. — 960 с. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf

¹⁰ Каманин И. М. Статистические данные о евреях в ЮгоЗападном крае во второй половине прошлого века (1765—1791) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Часть пятая. — Том II. — Выпуск I. — Киев, 1890. — С. 434. URL: https://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch5_t2v1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch5_t2v1.pdf

¹¹ Геринович В. А. Кам'яниччина. Ч. I. Природа. — К.-П., 1926; Ч. 2. Населення, його економ, діяльність. — К.-П., 1927.

¹² Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. — СПб., 1905. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/496#c=0&m=0&s=0&cv=0>

¹³ «Дело помощи: Журнал, посвященный вопросам помощи евреям — жертвам войны» № 5 от 29 февраля 1916.

У 1923 р. у Фрамполі проживали 1094 євреї.

За даними 1925 р. з 2787 жителів містечка більшість - євреї (1094 особи). У цей час у Фрамполі було 4 синагоги, 6 заїздів¹⁴.

У 1925 р. вихідці з Фрамполя організували на Херсонщині єврейську землеробську колонію «Надія» (55 чол.).

Спогади Євгенії Наумовни (Шеви Нухімівни) Миколаївської, записані з її слів Ігорем Кецельманом: *«У Фрамполі було два рухи: Паолей Ціон та інший, демократичний, але правіший. Я це знаю тому, що у нас вдома кілька років ховався від царської влади мій дядько, який якраз у ньому і брав участь, у Паолей Ціоні. Взагалі, лівий рух переважно був представлений Паолей Ціоном. Воно було, власне, як робоча партія. У ній були кравці, шевці, ремісники — вони вважалися у нас робітниками. Навіть мій брат Самуїл у цьому брав участь. Збереглася фотографія, де всі вони зібралися, і мій брат Самуїл стоїть там із лопатою в руці. це означає, що вона людина праці. А в іншій партії... — Мабуть, сіоністи? — Так, сіоністи, — там брали участь купці, торговці. Але основне місце займав Паолей Ціон. - А Бунд? — Так, був Бунд, але вони вважалися лівими, вони визнавали навіть терор...»¹⁵.*

Праворуч - Євгенія Миколаївська з чоловіком Борисом, зліва - Поліна, сестра Євгенії, з родиною. Фрамполь, 1930 р.¹⁶

¹⁴ Крылов А. П. Населенные места Подольской губернии. — Каменец-Подольск, 1905. — С. 26. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007759>

¹⁵ Фрамполь в памяти потомков [Текст] / Р. Геллер, М. Фрейдер. - Челябинск : Цицера, 2010. – с. 44. – 270 с. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kosohirka/files/Kosohirka_1.pdf

¹⁶ URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kosohirka/files/Kosohirka_1.pdf

Абрам Кецельман, Борис Дайчман, Олександр Лейбман, Йосип Дайчман, невідомий одноліток. Фрамполь, 1930 р.¹⁷

У липні 1941 р. Фрампіль зайняли частини вермахту.

У 1942 р. нацисти повісили рабина містка Нухіма Бурштейна та розстріляли ще 10 людей.

Наприкінці жовтня 1942 року за наказом гебітскомісара Мертеса більшість євреїв гебіту Ярмолинці, включаючи більшість з гетто в Городку та Михальполі, а також з **Фрамполя** та Шарівки, зібрали та перевезли на транспортних засобах або пішки до Ярмолинців у супроводі жандармів та української поліції.¹⁸

Оскільки під час концентрації євреїв було вбито багатьох, а в межах поля зору бараків було підготовлено кілька великих ям, євреї там чинили опір неминучому вбивству. Члена українського шуцманшафту, якого один зі свідків назвав Казіком Островським, відправили до казарми, щоб вивести деяких євреїв. Натомість його здолали та вбили, відрубавши голову. Деякі євреї також стріляли з гвинтівок у німецьку та українську поліцію, яка охороняла казарми зовні. Кілька євреїв також вирішили покінчити життя самогубством у казармах, щоб не дозволити своїм мучителям убити себе¹⁹. Побоюючись, що повстання може вийти з-під контролю, німецькі чиновники в Ярмолинцях відправили за

¹⁷ Фрамполь в пам'яті потомков [Текст] / Р. Геллер, М. Фрейдер. - Челябинск : Цицера, 2010. - 270 с. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kosohirka/files/Kosohirka_1.pdf

¹⁸ ВА-Л (Філія Федерального архіву ВА-Л у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург, В 162/5072, с. 434; VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 32340 та 34283; ДАРФ, 7021-64-818, с. 203. YIU (Яхад - Ін Унум), свідок № 594, згадує, що євреїв із Шарівки та Фрамполя привезли до Ярмолинців, але не вказує дату

¹⁹ YIU (Яхад - Ін Унум), Париж, свідок № 595; ВА-Л, В 162/5073, с. 649–651, В 162/5071, с. 91. За даними Еренбурга та Гроссмана, «Чорна книга», с. 21, 16 місцевих поліцейських та п'ятеро німців були вбиті під час повстання, але ці цифри не згадуються в інших джерелах.

підкріпленням з інших сусідніх поліцейських постів. Після прибуття загону поліції безпеки та СД зі Старокостянтинова під командуванням гауптшарфюрера СС Карла Графа євреїв... викурювали з бараків, коли німці підпалили його. Як тільки решта євреїв вийшли з бараків, їх змусили роздягнутися, а потім розстріляли групами по 50 осіб у три ями, підготовлені неподалік. Українська поліція була розміщена навколо місця страти, щоб ізолювати його та запобігти втечі в'язнів. Загалом під час цієї акції було розстріляно, ймовірно, близько 6400 євреїв²⁰.

Про останні дні Ярмолинецького гетто свідчить "Чорна Книга": *"У Ярмолинцях євреї чинили опір два дні. Зброя була заздалегідь приготована: її принесли разом з домашніми речами. Було це у Військовому містечку. Першого поліцая, який туди зайшов, щоби відібрати партію приречених, євреї убили, труп його викинули у вікно. Розпочалася перестрілка, причому було убито ще декілька поліцаїв. Наступного дня прибули вантажівки з поліцаями з сусідніх районів. Тільки до вечора, коли у євреїв вичерпалися боєприпаси, штурмуючі проникли на територію військового містечка. Страта тривала три дні. При опорі були убиті 16 поліцаїв, серед них начальник поліції, і 5 німців".*

Меморіал розстріляним євреям в Ярмолинцях

²⁰ ВА-Л, В 162/5071, с. 89–92, для цифри 6400; В 162/5072, с. 460, наводить цифру 8000 євреїв, розстріляних у братській могилі біля казарм, на основі матеріалів ДНК (Державна надзвичайна комісія).

Оринин, хата – чоло. 1930 р.²²

Оринин — село у Кам'янець-Подільському районі, центр Орининської сільської громади.

Оринин вперше в історичних документах згадується як село 21 травня 1444 р.²³ 16 липня 1449 року сини покійного Януша Кирдейовича, подільського воєводи, у галицькому суді здійснили поділ батькового маєтку, у результаті чого Оринин перейшов у власність Грицька Кирдея²⁴.

²¹ Orynin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1886. — Т. VII. — S. 606. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/606; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 971-972 (пол.) URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfbf8?page=191>; Підгірний В. М., Підгірний Д. В. Оринин: Історико-публіцистичний нарис. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2008. — 76 с.; Оринин / В. М. Підгірний // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-76028>.

²²Світлина П. Жолтовського. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/orinin>

²³Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1–80) (1361–1530) // Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 7: Історичні студії та розвідки (1900–1906). — Львів: Світ, 2005. № XLI. С. 182.

²⁴Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 12, [Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435-1475], T.12, s.218, № 2528. URL: <https://polona.pl/item-view/10587f96-fd5a-4871-a0cd-ed24d009b8f5?page=119>

В 1474 році Кирдеї збудували у селі мурований костел Пресвятої Трійці.

Село Оринин отримало магдебурзьке право від короля Владислава III в 1434-1444 рр.²⁵

Від 1506 року Оринин — згадується як місто в Кам'янецькій землі.

При взятті Кам'янця турками (1672) на «полях орининських» стояв кримський хан і звідси писав коронному гетьману листи стосовно «заспокоєння України».

Війни згубно позначилися на Оринині. 1661 року в ньому залишалось лише три «дими», а під час 27-річного панування турків на Поділлі (1672-1699) село зовсім обезлюділо. І лише на початку XVIII століття почалося його відродження.

У 1701 році воно отримало грамоту від короля Августа II Сильного на право проведення щорічних ярмарків, відтак тут щонеділі збиралися базари. Розвивалися торгівля, ремесло, зростало населення. У 1780 році в Оринині, який перетворився на містечко, налічувалося 73 двори, близько 600 жителів.

6 листопада 1888 року земство відкрило маленьку лікарню на 12 ліжок, яка обслуговувала не тільки жителів містечка, а й мешканців навколишніх сіл. Вона розташовувалась у приміщенні найманого будинку (до наших днів не зберігся).

В 1894 році відкрито однокласне училище, яке згодом було перетворено в двокласне. В 1908 році в училищі працювали 4 вчителі, вчилося 148 хлопчиків і 40 дівчаток.

ОРИНИНЪ , м. т.-ж. в. Жит. 5568. Разст.: Каменецъ 16в., Ларга 40 в., вь мѣст. Волостное правленіе. Мѣщанская Управа.	Аптекарскіе товары: Гельштейнъ Шимонъ Бенц. Закъ Гершъ Мордк. Бакалея: Ангенкеръ Мошко Файбиш. Бронштейнъ Зейликъ Лейб. Вайсблай Эль-Лейбъ Шаев. Гельманъ Гейнихъ Вольк. Гельманъ Лица Вольк. Гельманъ Пинесъ - Фронимъ. Вольфъ-Глаев. Голейникъ Сура Вольк. Гольдманъ Шимонъ. Малеванная Алдра Фил. Мельманъ Хая Дув. Шейнеръ Сура. Ягольницеръ Янк. Герш.	Кредитное т-во. Предсѣд. Правленія Киндзерскій Θεод. Як., кассиръ Карнаевичъ Никт. Дм., членъ Правленія Маховичъ Игн. Карл. Кожевенные товары: Гриншпунъ А. М. Лѣсные склады: Гельштейнъ Берко Мордк. Натсизонъ Мордко Юс. Сиперштейнъ Мошко Бенц. Мануфактура: Вайнштейнъ Сура Меер. Гельштейнъ Идесъ Хаим. Гольдштейнъ Мошко Ицк. Гольдштейнъ Юдко Ицк. Зильберъ Хая-Врана. Ройзманъ Шлема Вольк. Шмидтъ Хая. Юристъ Ента. Мельница водяная: Вайнеръ Хаимъ Абр. Вексманъ Борухъ Файбиш. Садовскій А. А. (Вайнеръ А. А.), вальц. Год. перем. 55,000 пуд. Двиг.: турб. вь 50 л. с.	Пива [складъ]: Двишекъ Вацл. Ив. Трактиръ: Якубовичъ Влдм. Някл. Хлѣбъ зерновой: Ваксманъ Менашъ Файвиш. Базары по вторникамъ.
---	---	--	--

Єврейські підприємці Оринина, 1913 р.²⁶

У 1910 році після тривалого клопотання управи, з ініціативи земства збудовано приміщення для лікарні на 25 ліжок. Тут працювали лікар, фельдшер, сестра милосердя і акушерка. 1929 року лікарню було розширено до 35 ліжок. Свого часу тут працювали такі висококваліфіковані медики, як С. А. Верхрадський, В. Ф. Медведко, Я. М. Волошин, які стали професорами, докторами наук.

²⁵ Боровський А. Літопис Скали: Магдебурзьке право в Оринині. URL: <https://litopyskaly.blogspot.com/2020/09/blog-post.html>

²⁶ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. - Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. - С. 921-922. - 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

У листопаді 1917 року в Оринині було встановлено владу Центральної Ради та створено Орининську єврейську та Орининську українську ради. Внаслідок поразки визвольних змагань на початку ХХ століття, село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками.

Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій.

1930-ті роки відомі в історії як роки комуністичних репресій. Не минули ці трагічні події й Оринина. Саме в Оринині (тодішньому райцентрі) містилась в'язниця НКВД; значна частина жителів села стали жертвами сталінської репресивної машини (імена і долі багатьох з них, на жаль, досі не встановлено).

7 липня 1941 року війська угорської армії окупували Оринин.

В роки окупації насильно на примусові роботи до Німеччини і Австрії було вивезено 246 орининців.

Оринин, синагога. 1930 р.²⁷

Єврейська громада²⁸

У 1887 р. в Оринині проживало 1680 євреїв, 1897 р. – 2112 (42%), 1902 р. – 2839, 1923 р. – 1630, 1926 р. – 1797, 1939 р. – 1508 євреїв (48,6%).

Єврейська громада в Оринині склалася до 1582 року.

У 18 ст. в Оринині діяла синагога.

²⁷ Світлина С. Таранушенка. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/orinin>

²⁸ Beryl Segal «Orinin, My Shtetl In the Ukraine». URL: <https://easteurotopo.org/articles/segal-orinin/segal-orinin.pdf>; Бернштейн Н.Д. Мое наследие. Книга девятая – Оринин - местечко мое URL: <http://litopys-skaly.blogspot.com/2018/04/blog-post.html?m=0>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 62. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; URL:<https://jewua.org/orynin/>; Григорий Бразилер, Разбуженные воспоминания (Нью-Йорк, 1997).

На поч. 19 ст. в Оринині були синагоги, благодійні організації для бідних і хворих, Хевра кадиша²⁹. Євреї працювали в 65 ремісничих майстернях, на шкіряному заводі, який збудував єврей-купець Гутгерц. У 1863 р. діяло 4 синагоги, у 1889 – 5 синагог.

Єврейська молодь. Оринин, 1937 рік.³⁰

Берил Сегал так описує Оринин: *«Незнайомец, який скромно йшов Поштовою дорогою між російською та польською церквами, міг пройти цю відстань приблизно за п'ятнадцять-двадцять хвилин. Він би пройшов усю довжину штетла. Але місто також мало ширину. Основна частина населення жила на вулицях і провулках, які раптово починалися і так само раптово закінчувалися в межах Оринина. Поштова дорога була прямою і вимощена бруківкою, але інші не були такими популярними.*

М'ясний провулок, де розташовувалися всі бойні, характеризувався смородом забитих тварин та собак під ногами. Вулиця починалася біля великої бойні тварин і закінчувалася біля паркану саду поліцейського. Там був Варіацький Гас, де жили торговці галантереєю. Рулони бавовни, альпаки, кретону та льону були складені на полицях їхніх магазинів, які були просто

²⁹ Хевра Кадіша (івр. חברה קדישא — «святе братство») — це релігійне поховальне товариство в іудаїзмі, що складається з добровольців громади. Основна мета — забезпечення дотримання всіх єврейських законів і традицій при похованні, включаючи омивання, підготовку тіла, пошиття саванів (тахрихім) та організацію похорону.

³⁰1. Абум Розенбліт. Помер після війни 2. Шейва Біт, убитий в Оринині під час Голокосту 3. Сюреле Розенфельд 4. Берл Клейман, убитий в Оринині під час Голокосту 5. Яша Гольдштейн 6. Циля Байн Померла в Оринині до війни 7. Борис (Бейреш) Фельдман. Пройшов усю війну. Потім емігрував до США, в Бостон, де й помер. 8. Шифра Грінберг 10. Наум Бернштейн 11. Дора Друкер 12. Шамштейн Матвій Григорович. Світлина з книги Бернштейна Н.Д. Мое наследие. Книга дев'ята – Оринин - местечко мое. – С. 151. URL: <http://litopys-skaly.blogspot.com/2018/04/blog-post.html?m=0>

передніми кімнатами їхніх будинків. На Варіаському Гасі також продавалися шкіряні вироби. Аромат свіжо вичинених м'яких телячих шкур, каракулю та бобра завжди висів у повітрі, коли наближався до магазинів»³¹.

Комітет в Оринині, який розподіляв допомогу від США у 1920-х роках. Зліва направо сидять: Копл Матісес, Залман Столяр, Елі Лейбішес. Зліва направо стоять: Аківа Берелес, Берл Хаїм Іцхок, Гавріель Ідельс.³²

15

В Оринині було п'ять молитовних будинків. Три з них стояли поруч, так що спів і канти з одного було чути в інших. Два інших знаходилися трохи далі вниз по березі річки. П'ять молитовних будинків називалися Старий Бет Мідраш , Новий Бет Мідраш , Зінковер Клойс , Чортковер Клойс і Старий Шул .

Старий і Новий Бет-Мідраш приваблювали солідних балебатів з Оринина. Це були заможні купці, і всі вони жили на Головній вулиці та на Варіацькому Гасі. Зінковський монастир отримав таку назву, тому що його віряни наслідували хасидського ребе з міста Зінков, який був нащадком Аптер Ров.

Чортковер Клойс, яких іноді також називають Садігурер Клойс, були послідовниками хасидських ребе, які мали суд у цих галицьких містах.

«Але найбільшим і найвражаючим храмом був Старий Шул (Єврейський молитовний будинок.), – згадує Берил Сегал, – Він отримав таку назву, тому що ніхто з живих не знав, коли і ким був збудований цей Шул. У той час як інші чотири храми були не що інше, як прості двокімнатні будинки, одна кімната для чоловіків, а інша для жінок, Старий Шул був архітектурно самобутнім. Шул був конгломератом кількох будівель, доданих до основної споруди. Його вікна

³¹ Beryl Segal «Orinin, My Shtetl In the Ukraine». – С. 545. URL: <https://easteurotopo.org/articles/segal-orinin/segal-orinin.pdf>

³²URL: <https://jewua.org/orynin/>

були маленькими і були заховані у верхній частині високих стін, біля даху. Він не мав опалення, і восени та взимку віряни не знімали пальто. Тому його також називали Холодним Шулом. Мізра, або східна стіна, була майже повністю зайнята витончено різьбленим Священним Ковчегом та підставкою хазана. Кілька сходинок вели до Священного Ковчеза, в якому знаходилося кілька Сефер Тор давнього походження. Мідні канделябри звисали з балок даху. Їх запалювали лише у свята та напередодні Суботи. До головної Шули була прибудована жіноча галерея, високо під дахом. Одна з будівель, насправді прибудова до Шули, була сховищем шемосу, загальної назви для всіх розірваних молитовників, Хумошім, а також Псалмів і Техінос, молитов для жінок. Їх не викидали, а зберігали вічно, бо вони містили ім'я Бога».

Єврейська інтелігенція. Оринин, 1918 р.³³

У 1911 році в Оринині була створена сіоністська група. Її керівниками були Пінхас Кремер та Ізраїль Драклер. У 1914 році існували єврейські ощадно-позикові товариства. Євреям належало 22 кіоски, включаючи вісім мануфактурних магазинів, 11 продуктових магазинів, обидва склади аптечних товарів, три млини та всі три лісгоспи.

9 серпня 1914 року в Оринині стався погром. В результаті було знищено майно десяти єврейських сімей. Такі погроми повторювалися багато разів під час Першої світової війни, оскільки багато російських солдатів проходили через Оринин на передову протягом 3 років.

У 1920-х роках в Оринині діяли підпільні сіоністські організації. У 1924–1925 роках у містечку було створено єврейський переселенський

³³ Світлина з книги Бернштейна Н.Д. Мое наследие. Книга девятая – Оринин - местечко мое. – С. 154. URL: <http://litopys-skaly.blogspot.com/2018/04/blog-post.html?m=0>

сільськогосподарський колектив «Нове життя». Головним агрономом її був єврей на прізвище Нахмен. Бухгалтером був Лев Бернштейн. Організація розташовувалася в будівлі колишнього панського будинку.

В Оринині працювала школа з викладанням на їдиш. До кінця 1920-х років було закрито синагоги, припинено діяльність сіоністських організацій.

У 1930-х роках у штетлі не було лікаря. Був лише фельдшер на ім'я Бурех Ройфе.

У 1935 р. євреї становили більшість членів сільськогосподарської артіль «Прапор комунізму».

Яків Рудман був головою сільської ради до війни.

Григорій Бразилер (дитина) з батьком та сестрами Бронею та Любою (стоять праворуч), Оринин, 1921 рік. Броня та Люба загинули в Оринині під час Голокосту.³⁴

Голокост³⁵

Згідно з переписом населення 1939 року, в Оринині проживало 1508 євреїв, або 25,3% від загальної чисельності населення. Ще 115 євреїв проживало в селах тодішнього Орининського району.

Після вторгнення Німеччини до Радянського Союзу 22 червня 1941 року невелика кількість євреїв змогла евакуюватися на схід або була призвана до лав Червоної Армії. На початку окупації в Оринині залишалося близько 1300-1400 євреїв.

³⁴ Світлина з книги Григорія Бразилера «Разбуженные воспоминания», Нью-Йорк, 1997 р.

³⁵ ORININ. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1437-1438. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

На початку липня 1941 року війська угорської армії окупували Оринин. У серпні 1941 року до Оринина прибуло кілька сотень євреїв, депортованих з Угорщини за нібито сумнівне громадянство. Вони знайшли притулок у євреїв Оринина, які ще до війни жили в одній частині села, окремо від неєврейського населення. Євреї Оринина працювали крамарями та ремісниками, а неподалік також був єврейський колгосп. Угорські євреї намагалися заробляти на життя, працюючи переважно робітниками в сільському господарстві.

Всього через кілька тижнів угорських євреїв зібрали, повідомивши, що їм дозволять повернутися до Угорщини. Їх супроводжували колоною до земляного укріплення, яке було підготовлено до війни як форму оборонного окопу. Потім на машинах прибула кілька озброєних німців і швидко оточили євреїв. Кілька молодших євреїв спробували втекти, але більшість було спіймано або розстріляно. Місцевий селянин, який працював у полі неподалік, також загинув від випадкової кулі. Потім німці розстріляли всіх угорських євреїв, що залишилися в окопі, а могилу засипали місцеві неєвреї. Жертвами цієї акції, ймовірно, було близько 250 осіб³⁶.

У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Оринин був включений до складу округу Кам'янець-Подільський у складі Генерального комісаріату Волинь та Поділля. Регерунгсрат (Regierungsrat) Рейндль став гебітскомісаром у Кам'янці-Подільському. Лейтенант поліції Альберт Райх був призначений керівником жандармського округу навесні 1942 року³⁷. В Оринині було створено німецький жандармський пост, якому підпорядковувалася українська допоміжна поліція.

Наприкінці літа та восени 1941 року німецька влада запровадила в Оринині низку антиєврейських заходів. Євреям було наказано носити розпізнавальні знаки у вигляді жовтої нашивки на грудях та спині. Єврейський старійшина мав зібрати з євреїв певну суму золота та інших цінностей і передати її німцям. Євреям заборонялося залишати межі села, а також мати будь-які контакти з неєврейським населенням³⁸. Оскільки євреї вже жили окремо від неєвреїв, ці правила створили в Оринині форму «відкритого гетто». Євреї також були зобов'язані виконувати примусові роботи, які включали розчищення снігу з головних доріг взимку³⁹.

Десь влітку 1942 року німці ліквідували відкрите гетто в Оринині. Євреї села мали уявлення про те, що станеться, оскільки за кілька днів до цього вони отримали звістку про те, що євреїв сусіднього села Лянцкорунь розстріляли⁴⁰. Спочатку село рано вранці оточили українські та німецькі поліцейські. Потім євреїв вигнали з їхніх будинків та зібрали разом. За допомогою єврейського старійшини було відокремлено кількох кваліфікованих робітників та їхні сім'ї, яким дозволили залишитися в Оринині. Основну групу євреїв, що складалася

³⁶ YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 638, 639, 640, 641, 642.

³⁷ BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC Берлінський документальний центр, SSHO (папка SS (колекція BDC, різні файли) 2432, Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

³⁸ YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 639, 642.

³⁹ Там само, свідок № 639.

⁴⁰ Там само.

переважно з жінок, дітей та людей похилого віку, сформували в колону та вивели з села, повідомивши, що вони прямують до Кам'янця-Подільського. Коли через короткий час вони повернули з напрямку Кам'янця-Подільського, євреї зрозуміли, що їх розстріляють, і почали рвати свої гроші. Їх відвели до великої ями, яку викопали місцеві селяни приблизно за 2 кілометри (1,2 милі) від Оринина. Там їх змусили роздягнутися догола та розстріляли в ямі. Одному єврею, який був голий, вдалося втекти під час акції, і місцеві неєвреї, які жили неподалік, дали йому деякий одяг та притулок на деякий час. Загалом було розстріляно близько 1000 євреїв. Євреїв, яких врятували від цієї акції, близько 250 осіб, приблизно через місяць було відправлено до Кам'янець-Подільського гетто⁴¹. Масове вбивство було здійснено загоном поліції безпеки та СД з Кам'янця-Подільського за сприяння німецької жандармерії та української поліції.

Оринин, братська могила розстріляних євреїв.⁴²

⁴¹ ДАРФ, 7021-64-803, с. 261; також 7021-64-199, с. 194. (свідчення колишнього поліцейського І.П. Чайковського, 14 травня 1944 р.). Згідно з протоколами Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), було вбито 1700 євреїв: 480 чоловіків, 650 жінок та 570 дітей. Ця цифра, ймовірно, включає угорських євреїв, убитих у 1941 році, але все ще може бути завищеною. Дивись також YIU (Яхад - Ін Унум, Париж), свідок № 639.

⁴² URL: <https://jewua.org/orynin/>

Спасо-Преображенська церква. Остропіль, 1920-і роки.⁴⁴

Старий Остропіль — село у Староостропільській сільській громаді Хмельницького району.

Остропіль як місто було засновано в 1576 році князем Костянтином Василем Острозьким (наприкінці вересня 1575 року князь із військом заліг Басарабів брід на р. Случ і розбив тут кілька татарських загонів, які поверталися з набігу на Волинь; відтак, напевно, оцінивши стратегічне значення цієї позиції, він і заклав невдовзі на цьому місці місто Остропіль).

---

⁴³ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красназничий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – С. 206-207. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 921. (пол.) URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=191>; V čerte evrejskoj osedlosti: otrivki iz èkonomičeskikh issledovanij v zapadnoj i ũgozapadnoj Rosii za leto 1887 g. Vyp. 2, Belostok, mest. Ostropol', mest. Polonnoe, Berdičev, Žitomir, Kiev, Odessa o ih rajony. – С. 85-90. – 240. URL: <https://polona.pl/item-view/f753b574-4912-4334-902d-6da2366b4959?page=92>

⁴⁴ Світлина Стефана Таранушенка і Павла Жолтовського з експедиції Харківського музею українського мистецтва. URL: <https://sobory.ru/photo/563540>

У 1619 році містечко Остропіль уже складалось з укріпленого міста та замку. Остропіль стає значним ремісничим і торговельним містом, яке об'єднувало 23 села.

Низка міст регіону отримали королівські привілеї на самоврядування в середині та третій чверті XVIII ст. Зокрема, за даними В. Тхора, був і Остропіль, і Базалія⁴⁵.

У 2-й половині XVIII століття Остропіль пов'язаний з життям і діяльністю його визначного уродженця Гершелє Острополєра, що став одним із головних персонажів фольклорної традиції східноєвропейських євреїв.

7 (20) листопада 1917 року, відповідно до Третього Універсалу Української Центральної Ради, увійшло до складу Української Народної Республіки.

Внаслідок поразки Перших визвольних змагань село надовго окуповане більшовицькими загарбниками.

У 1932—1933 рр. Остропіль потерпає від сталінського геноциду.

Внаслідок нового радянського адміністративно-територіального поділу Остропіль стає райцентром у 1935 році.

У липні 1941 року Остропіль зайняли гітлерівські війська.

Єврейська громада⁴⁶

У 1765 в Острополі проживало 58 євреїв, 1847 р. – 1417, 1897 р. – 2714 (36%), 1918 р. – 2800, 1923 р. – 1305, 1925 р. – 1447, 1939 р. – 1314 євреїв.

Перші звістки про євреїв відносяться до 1648 р.

У 18-19 ст. основними заняттями єврейського населення були оренда землі, млинів, ставків, утримання заїжджих дворів, торгівля с/г продуктами.

У 1863 р. діяли 2 синагоги, міква, хедери. У 1872 рабином був Сімха Штейнпрес (1846-?). З 1904 р. - Елімелєх Ковалєнко (1884-?).

У 1910 діяли талмуд-тора, приватне єврейське чоловіче училище. У 1911 працювала фольклорно-єтнографічна експедиція С. Анського. У 1913 діяли товариства «Бікур Хойлім», «Лінас цедек». У 1914 році євреям належали 3 з 4 склади аптечних товарів, усі 3 лісових склади, медоварня і більше 50 крамниць і магазинів (в т.ч. усі 14 мануфактурних, усі 7 бакалійних, книжковий). Євреї орендували 2 млини; скуповуванням коней займався єврей. Євреями були зубний лікар, один лікар, акушерки. Євреям належали 3-ди – цегляний (Льодоховського) та медоварний (Гітла Мошківа).

У 1918-1919 рр. діяв загін самооборони. У 1920 у стався погром, влаштований загонами Котовського; 10 людей було вбито, багато поранено; бл. 70 жінок зґвалтовано.

---

⁴⁵ Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині у XVIII ст. // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький, Шепетівка, 1995. — С. 140—142.

⁴⁶ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том двенадцатый. Обычай — Проказа (1912). — С. 153. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php>; V čerte evrejskoj osedlosti: otryvki iz èkonomičeskikh issledovanij v zapadnoj i ũgozapadnoj Rosii za leto 1887 g. Vyp. 2, Belostok, mest. Ostropol', mest. Polonnoe, Berdičev, Žitomir, Kiev, Odessa o ih rajony. — С. 85-90. — 240. URL: <https://polona.pl/item-view/f753b574-4912-4334-902d-6da2366b4959?page=92>

У 1922 р. працювали єврейська школа, єврейський театр. На початку 1920-х рр. діяла сіоністська організація.

У 1924-25 голодуючим євреям Острополя надавали допомогу родичі та земляцтво зі США.

У 1925 році євреям належало 18 крамниць, єврей орендував шкірзавод. 5 єврейських сімей створили одноосібне господарство (615 десятин землі). Членами ОЗЕТ було 22 особи. Було створено Союз остропольських кустарів (97% членів – євреї).

У 1926-1938 рр. працювала єврейська школа (директор Ейдельман).

У 1937 р. працював єврейський колгосп ім. Свердлова.

Остропіль, синагога. 1875 р.⁴⁷

Голокост⁴⁸

Згідно з переписом населення 1939 року, в Острополі проживало 1063 євреї. Ще 256 євреїв проживали в селах Остропільського району.

Підрозділи німецької армії окупували село 9 липня 1941 року. Протягом двох з половиною тижнів з початку вторгнення частина єврейського населення переселилася на схід, а деякі єврейські чоловіки були призвані або добровільно записані до лав Червоної Армії. Близько 70 євреїв, які намагалися втекти, невдовзі потрапили в пастку німецьких військ у місті Любар на головній дорозі до Житомира, де вони розділили долю місцевих євреїв. На початку окупації в селі залишалося близько 650 євреїв.

⁴⁷ Малюнок Яна Феліц'яна Овідзького (Jan Felicjan Owidzki). URL: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/898508>

⁴⁸ OSTROPOL. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1439-1440. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

У липні та серпні 1941 року село контролювала німецька військова комендатура (Орскомандантура). Окупаційні війська призначили сільського старосту та сформували допоміжний поліцейський загін. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Остропіль став районним центром у гебіті Старокостянтинів. Регерунгсрат Шредер став першим гебітскомісаром; пізніше його змінив штандартенфюрер ПАР Курт Ролле. Лейтенант Отто Гент був призначений жандармським гебітсфюрером навесні 1942 року. В Острополі базувалося лише близько п'яти чи шести німців, включаючи кількох членів німецької жандармерії, які контролювали місцеву українську поліцію.

Перед ювелірним магазином Чарльза Кітнера в Острополі. 1912 р.⁴⁹

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Острополі низку антисемейських заходів. Євреям було наказано носити білі пов'язки із зіркою Давида та не дозволялося залишати межі поселення. Також було призначено єврейську раду (юденрат). У серпні 1941 року місцева поліція з Острополя прибула до села Хижники та наказала 12 євреям, які там проживали, переїхати до Острополя, де вони переїхали до інших єврейських сімей, які вже там проживали⁵⁰.

⁴⁹ Чарльз Кітнер був годинникарем і власником крамниці в Острополі. У новому світі він відкрив роздрібні ювелірні магазини, спочатку в Мегантіку, а пізніше в Друмонвіллі, Квебек. Злата — крайня ліворуч у першому ряду. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Ostropol/_pages/photos/Photos.html

⁵⁰ BA-L – Відділення Федерального архіву в Людвігсбурзі (Зовнішнє відділення Федерального архіву Німеччини), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L), II 204 AR-Z 442/67, Vd. I, ст. 328–340, заява Анни Насарчук від 28 березня 1973 року. Згідно зі звітом

Умови життя погіршилися протягом наступних місяців. Восени 1941 року або на початку 1942 року німецька влада створила в селі відкрите гетто. Кілька єврейських будинків було знесено, а всіх євреїв разом переселили в решту єврейських будинків. Однак гетто було неогородженим і без охорони. До весни 1942 року в одній кімнаті проживало до 20 людей. Деякі євреї померли від хвороб та голоду⁵¹.

Родина Альтера Ехенберга, Остропіль, бл. 1900 р.⁵²

Усі дорослі євреї повинні були щодня з'являтися до місцевої адміністрації та виконувати різні примусові трудові завдання, включаючи земляні роботи для чоловіків та прибирання для жінок. Лише деяким пощастило отримати трохи їжі в якості оплати. Іншим доводилося виживати на картопляних лущиннях або на тому, що вони могли!⁵³

Німці ліквідували Остропільське гетто 20 травня 1942 року. 19 травня члени Єврейської ради передали німецький наказ усім євреям зібратися біля школи о 6:00 ранку наступного дня. Після того, як євреї зібралися, німець у супроводі собаки виголосив промову та наказав євреям вишикуватися в колону по 4 ряди, щоб вирушити до Старокостянтинова. По дорозі до Старокостянтинова, в селі

НДК, ДАРФ, 7021-64-804, ст. 50–62, 117–122, у 1942 році було розстріляно 12 євреїв з Хижників та 6 євреїв з села Коржівка.

⁵¹ BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, ст. 328–340.

⁵² Альтер Ехенберг та його дружина Рахель вели бізнес з експорту яєць з України до Австро-Угорської імперії. Його двоюрідний брат Ізраїль Ехенберг експортував яйця до Великої Британії. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Ostropol/_pages/photos/Photos.htm

⁵³ Там само, та с. 267–273, заява Софії Каменєзької, 2 квітня 1973 р.; та VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 33782, свідчення Людмили Блехман.

Ладиги, близько 40 літніх та хворих євреїв посадили на вози, нібито для того, щоб доставити їх до кінця шляху. Замість цього їх розстріляли в селі, коли основна колона рушила далі. Того дня до Старокостянтинова було доставлено понад 400 євреїв під охороною німецької та української поліції.

За словами Анни Насарчук, після прибуття їх розмістили в порожньому гетто в Старокостянтинові, яке щойно було очищено після розстрілу більшості його мешканців⁵⁴.

Майже всіх остропольських євреїв у староконстантинівському гетто розстріляли протягом наступних місяців. Під час ліквідації остропільського гетто німці відібрали кількох ремісників, щоб ті залишилися працювати в Острополі. Цих євреїв також розстріляли пізніше⁵⁵.

Замови пам'ятник (поставлений)
своєюм в 45-49 роках
на средства детей и внуков
(оставшихся в живых),
на окраине города Старо-
костянтинова, над рвоч.
заре в 1942 году были
запущены и расстреляны
фашистами жители (евреи)
местечка Острополь (Черк.)
в к-ве 5300 человек.
На памятник сделана
надпись на языке идиш.
Маме покойся моя моя
родня, родители, братья
и сестры, более 15 человек.

Пам'ятник на місці братської могили. Пам'ятник було встановлено родинами євреїв Острополя, яких було вбито поблизу Старокостянтинова у 1942 році. 1972 р.⁵⁶

⁵⁴ ДАРФ, 7021-64-804, с. 124, вказують дату 23 червня 1942 р. та повідомляють, що 581 єврея було відправлено до Старокостянтинова. За іншим джерелом, гетто було ліквідовано 20 травня 1942 р.; див. ZSSta-D (Центральне управління, Дортмунд (Центральне управління з розслідування злочинів націонал-соціалізму в Дортмунді) (= ZSD), Ermittlungsverfahren 45 Js 20/73 StA Dortmund, Abschlussverfügung, 10 серпня 1976 р., с. 7.

⁵⁵ VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 33782.

⁵⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/3366>

Синагога та ринок. Судилків, 1912 р.

Судилків — село, центр Судилківської сільської територіальної громади Шепетівського району.

Перша письмова згадка про нього зустрічається в документах за 1543 рік. Проте залишки земляних валів та замку належать до давніших часів. У XVI ст. тут було два населених пункти — Судилківці і Судилків.

Друга згадка в архівах датується 1632 роком. Князю Заславському пише його агент Вишетравка, який був посланий розвідати сили козаків. Він доносить, що зустрів козаків на Волині в Судилкові, що вони пройшли Волинь, маєтки Синівських і направляються на маєтки Заславських і після переговорів з козаками вирішили зупинитися і чекати своїх послів із Сейму.

Територія, на якій розташоване сучасне село Судилків, у давні часи входила до складу Київської Русі. За народним переказом Судилків, як населений пункт виник в XI ст. на торговому шляху, який йшов з м. Полонного в м. Заслав. Після завоювання цієї території польсько-литовською державою населений пункт Судилків стає власністю князів Острозьких.

⁵⁷ Sudyłków, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 630. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/630 ; Sudyłków, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XI: Sochaczew – Szlubowska Wola, Warszawa 1890, s. 553. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/553; Roman Aftanazy Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Tom 5, Województwo wołyńskie”, 1994, s. 487; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 418-419. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 925. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=192>; Андрій Мусійович Артерчук «Судилків – колиска і спогад».

Близько 1627 року Судилків перейшов у власність дворян Аксакових (Київський земельний суддя), а в середині XVII ст. на початку XVIII ст. Судилків переходить у власність князя Любомирського.

В 1786 році Судилків був куплений генерал-лейтенантом Яном-Мартином Михайловичем Грохольським. Він збудував палац.

В 1793 р. після поділу Польщі, коли Волинь ввійшла до складу Росії, містечко Судилків увійшло до складу Ізяславського повіту Волинської губернії.

Наприкінці XIX ст. в містечку значного розвитку набули різного роду ремесла. Успішно функціонували винокурний, пивоварний та столярний заводи.

У 1929 році, під час примусової колективізації, було створено колгосп.

На шостий день німецько-радянської війни (28 червня 1941 року) німецькі війська окупували Судилків. В селі німецьким очільником м. Шепетівки було організовано поліцейську дільницю. Начальником поліції був поставлений Жеччев. Селяни залучались до громадських робіт. Наприклад, шеф поліції дав наказ, щоб в 5-ти денний термін за Судилковом по сусідству з колишнім аеродромом, куди мала прибути військова авіачастина німців, були викопані окопи й укриття для літаків. На цю роботу було зігнане майже все населення с. Судилків та сусідніх сіл. Умови на таких роботах були дуже складними.

Група ткачів талесів. Судилків, 1912 р.⁵⁸

⁵⁸ URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/>

простежити своє походження до Судилкова. Шовкові та вовняні нитки привозилися з Лодзі, а в місцевих майстернях кваліфіковані майстри ткали талітоти. Мандрівні комівожери продавали свою продукцію в усіх єврейських громадах, як близьких, так і далеких.

Рясні навколишні ліси були причиною того, що в місті жило багато заможних торговців деревиною. Серед них була відома багатогілляста родина Бухманів, яка контролювала левову частку промисловості. Багато містян, які з якихось причин не були залучені до виробництва Таліса, працювали клерками та вірними робітниками в лісопромисловій галузі.

Книга, видана в Судилкові 1834 року.

Особливо заслуговував на увагу багатий і благодійний торговець лісоматеріалами Р. Ханох Генех Бухман. У 1875 році він передав усі свої великі статки, як готівкою, так і деревиною, синам, а сам вирушив в алію до Ерец-Ізраель. Усі його чиновники, численні працівники, які з великою гідністю заробляли на життя його підприємствами, разом з тисячами інших жителів міста та навколишніх районів прийшли попрощатися з ним і стати свідками рідкісної події – як єврей вирушає в алію до Ерец-Ізраель на кінному возі (аж до порту Одеси). Залізничне сполучення в ті часи ще не було поширеним. Він оселився в Цфаті, місті містиків, і зайнявся вивченням Тори та благодійною діяльністю. Він

виявив, що міква (ритуальне обмивання) Святого Арі лежить у руїнах, а стіна навколо кладовища зруйнована в багатьох місцях. Щоб відремонтувати їх, він використав усі гроші, які привіз із собою, а згодом сини надсилали йому кошти з-за кордону на його утримання та благодійні справи. Він помер у Цфаті в 1880 році, проживши там близько п'яти років.

На початку нашого століття в місті жив Р. Яляков Лейб Бухман. Він також був дуже відомим торговцем лісоматеріалами, дуже побожним, щедрим, а його дім завжди був відкритий для чужинців. Його діти, які жили в місті та його околицях, пішли слідами свого батька та були добре відомі своїми численними добрими справами. Це тривало до Російської революції, коли життя змінилося.

Окрім виробництва талісів, друкарства та лісової промисловості, якими славився Судилків, у місті було кілька шкіряних заводів, фабрика дешевого хутра для фермерів та кілька майстерень, які виробляли дерев'яні бочки для цукрових заводів графа Потозького в сусідній Шепетівці. З тих часів ім'я власника хутряної фабрики, Р. Нісана Хандлера, закарбувалося в пам'яті. Фабрика утримувала багатьох людей у місті, які працювали там клерками та робітниками. Він був добре відомий у цій місцевості своєю добросердечністю та нестримною благодійністю. День його смерті справив сумне враження на всіх мешканців міста. Жодної дитини не залишилося в колисці, оскільки всі зібралися разом, щоб віддати останню шану та прощатися з покійним в його останній подорожі.

В Судилкові відчувався дух сіонізму, що відповідав принципам Хіббат Ціон того часу. Це передувало початку організованого сіоністського руху.

У 1917-1919 роках, коли Росія була звільнена від царського правління, місто пишалося різними сіоністськими організаціями. Найвидатнішою групою була «Цейрей Ціон» (Молоді сіоністи), до лав якої входила більшість місцевої молоді. Також було сформовано Гехалуц (Піонери), багато з яких оселилися в Ерец-Ізраель.

Проте найгіркіші випробування на долю місцевого єврейства випали в період німецької окупації. Напередодні Другої світової війни у Судилкові їх мешкало 1311 осіб. 20 серпня 1941 року 45-м поліцейським батальйоном було розстріляно 471 людина⁶¹.

«В Судилкові забирали людей біля магазину, там стояли великі криті машини. Німці і поліцаї оточили площу з усіх боків з собаками. Стояв плач дітей, яких відривали від матерів. Люди пручались, особливо чоловіки. Їх насильно волокли і били в плечі прикладами», — згадує про той трагічний день судилківчанка Тамара Гапоченко.

Решта євреїв, які залишились в живих, у січні 1942 року були переміщені до шепетівського гетто. 25 червня того ж року їх розстріляли.⁶²

Так закінчилась єврейська сторінка історії Судилкова. Про те, що на цих землях колись вирувало життя євреїв, сьогодні нагадує лише зруйноване і запущене єврейське кладовище, закладене ще у другій половині XVII століття.

⁶¹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – с. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁶² Там само - .С. 62.

Судилків, єврейський цвинтар.

